

Zbigniew Przygodzki*

**INNOWACYJNE ŚRODOWISKA PRZEDSIĘBIORCZOŚCI
W KONTEKŚCIE PROCESÓW ORGANIZACJI I REGULACJI W REGIONIE**

**1. Środowiska przedsiębiorczości
– strefa regulacji gospodarki lokalnej**

Atrakcyjność lokalizacji działalności gospodarczej rozpatrywana jest często na podstawie identyfikacji warunków owej lokalizacji, odnoszących się do właściwości lokalnego środowiska przedsiębiorczości. Istnienie systemów składających się z sieci przedsiębiorstw, infrastruktury okołobiznesowej, instytucji publicznych i relacji między nimi, odpowiednich zasobów siły roboczej, infrastruktury technicznej i społecznej, zapewniającej odpowiedni standard życia, stanowią o atrakcyjności lokalizacji działalności gospodarczej. G. Benko zwraca także uwagę na dużą rolę czynników niematerialnych stanowiących o atrakcyjności lokalizacji inwestycji, wskazuje na takie elementy, jak: kapitał ludzki, uniwersytety i instytuty badawcze, „powab pejzażu”, infrastruktura transportowa, korzyści aglomeracji, usługi oraz klimat polityczny i biznesowy.¹ Istnienie takich warunków zwiększa potencjalne szanse konkurencyjne przedsiębiorstw oraz w efekcie buduje konkurencyjność całego systemu, środowiska, regionu. Koncepcja środowisk przedsiębiorczości opiera się na istnieniu partnerstwa między trzema podstawowymi grupami aktorów: sektorem publicznym, sektorem prywatnym i sektorem obywatelskim. Partnerstwo konstruowane i umacniane jest poprzez umiejętność dialogu między tymi grupami.

Niematerialne właściwości miejsca jako czynniki lokalizacji działalności gospodarczej zostały dostrzeżone w kontekście zmian ewolucyjnych fordowskiego sposobu organizacji produkcji w kierunku elastycznej

* Doktor nauk ekonomicznych, adiunkt w Katedrze Gospodarki Regionalnej i Środowiska, Uniwersytet Łódzki.

¹ G. Benko, *Geografia technopolii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993, s. 19–20.

specjalizacji. W literaturze najczęściej wskazuje się A. Marshalla, jako prekursora koncepcji środowiska, który w swej pracy *Principles of Economics*, sformułował pojęcie dystryktu przemysłowego. Określając jego właściwości, zbudował podwaliny koncepcji środowiska przedsiębiorczości. Autor wskazał, że „tajemnice handlu i przemysłu przestały być tajemnicami: stały się do pewnego stopnia czymś jak powietrze. Tak, jak oddech jest odruchem bezwarunkowym, tak już nawet dzieci uczą się wielu z nich i poznają je nieświadomie. Dobra praca jest w środowisku lokalnym dostrzegana i słusznie doceniana. Dobre praktyki działania, wynalazki i ulepszenia godne uwagi są bezzwłocznie rozpoznawane, dyskutowane i rozpowszechniane. Jeśli u jednostki pojawia się pomysł, jest niemal natychmiast wykorzystywany również przez inne jednostki, dodatkowo podlega wówczas modyfikacjom i ulepszeniom, stając się tym samym źródłem nowych idei i innowacji.”² Mimo że to przedsiębiorcy i organizacje są podstawą generowania dynamiki rozwoju lokalnego, to jednak warunkiem koniecznym wyjaśnienia procesów rozwoju, zwłaszcza przy wykorzystaniu zasobów wiedzy jest środowisko.³ A. Marshall, zwracając uwagę na wagę właściwości środowiska, wskazywał także, iż generuje ono atmosferę przemysłową realnie oddziałującą na zdolności produkcyjne i wzrost gospodarczy dzięki procesom specjalizacji oraz przede wszystkim niepowtarzalności lokalnego kapitału ludzkiego i społecznego.

Środowisko przedsiębiorczości D. Maillat, O. Crevoisier i B. Lecoq określają jako zlokalizowany zbiór, uformowany i zintegrowany w sieci, wyposażony w zasoby materialne (np. infrastruktura, przedsiębiorstwa) i niematerialne (np. umiejętności, wiedza), którymi rozporządzają i zarządzają liczni aktorzy lokalni (firmy, instytucje publiczne i prywatne).⁴ „Środowisko przedsiębiorczości jest więc kategorią przestrzenną, w której bliskość położenia podmiotów względem siebie jest czynnikiem sprawczym jego powstawania”, ale nie wystarczającym. To również kategoria kognitywna, społeczna i ekonomiczna.⁵

² A. Marshall, *Principles of Economics. An Introductory Volume*, Edit. 8. London 1920: The MacMillan Press, p. 271. Szerzej w punkcie trzecim niniejszej pracy.

³ P.-A. Julien, *A Theory of local entrepreneurship in the knowledge economy*, Edward Elgar Publishing, UK 2007, pp. 73.

⁴ A. Hsaini, *Le depassement des economies d'agglomeration comme seules sources explicatives de l'efficacite des systemes de production territorializes*, *Revue d'Economie Regionale et Urbaine* 2000, n° 2, s. 224.

⁵ A. Ochojski, B. Szczupak, T. Zieliński, *Regionalne środowisko przedsiębiorczości. Problematyka badawcza*, [w:] *Przedsiębiorczość i konkurencyjność a rozwój regionalny*, red. A. Klasik, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice 2006, s. 306.

M. Storper dodaje, że jest to zróżnicowany system regionalnych instytucji, norm, praktyk działania, prowadzących do wzrostu innowacyjności podmiotów w nim uczestniczących.⁶

Środowisko posiada własną kulturę, która jest owocem długoletniej historii i tradycji. Jako wypadkowa wiedzy i umiejętności, środowisko jest scharakteryzowane poprzez istnienie zlokalizowanego systemu, powiązanego stosunkami typu współpraca – konkurencja między aktorami.⁷ Relacje współpraca–konkurencja z jednej strony oparte są na logice rynkowej z drugiej natomiast na systemie formalnych i nieformalnych norm, wynikających z bliskości położenia, wspólnie dzielanych zwyczajach, tradycjach i konwencjach, których podstawą jest system wzajemnych oczekiwań partnerów działających w tym samym środowisku.

Interpretację tę uzupełnia A. Malmberg, odwołując się do zespołu cech środowiska: struktur produkcyjnych, infrastruktury technologicznej, kultury i instytucji. Według niego „środowisko można postrzegać jako sieć podmiotów (inne firmy lub organizacje), z którymi firma współdziała, albo jako ogólne ramy działalności firmy: struktury instytucjonalne, walory społeczne, kultura polityczna, itd.”⁸

Środowisko, jak wskazuje A. Jewtuchowicz, nie jest ograniczone podziałami administracyjnymi „spójność tłumaczy się poprzez wyrażenie zdefiniowane i specyficzne dla tego zbiory zachowania. Posiada on kulturę, wiedzę techniczną, swoje normy i wartości związane z działalnością ekonomiczną (...) posiada swoją logikę działania i uczenia się”.⁹ „Środowiska tworzą się jako społeczno-ekonomiczne formacje, które w tym samym czasie w którym się konstytuują, równocześnie generują dynamikę rozwoju gospodarczego regionu. Inaczej mówiąc, środowiska organizują się tym sprawniej, im cechuje je wyższy stopień zterytorializowania. Dynamika organizacyjna aktorów lokalnych jest współzależna z dynamiką lokalnego środowiska”.¹⁰

⁶ M. Storper, *The regional word. The territorial development in global economy*, Guilford Press, 1997, s. 17.

⁷ A. Hsaini, *Le depassement des economies d'agglomeration comme seules sources explicatives de l'efficacite des systemes de production territorializes*, Revue d'Economie Regionale et Urbaine 2000, n° 2, s. 224.

⁸ J. Grzeszczak, *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*, „Prace Geograficzne” nr 173, PAN Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. St. Leszczyckiego, Wydawnictwo Continuo, Wrocław 1999, s. 57.

⁹ A. Jewtuchowicz, *Rozwój, środowisko, sieci innowacyjne i lokalne systemy produkcyjne*, [w:] K. B. Matusiak, E. Stawasz, A. Jewtuchowicz, *Zewnętrzne determinanty rozwoju innowacyjnych firm*, Katedra Ekonomii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001, s. 78–81.

¹⁰ M. Storper, *The regional word. The territorial development in global economy*, Guilford Press, 1997, s. 17.

Środowisko przedsiębiorczości identyfikowane jest z terytorium charakteryzującym się pewnym stopniem spójności bazującej na:¹¹

- wspólnie podzielanych normach zachowań wynikających z warunkowań kulturalnych, –
- podobieństwach instytucjonalnych,
- strukturze gospodarczej,
- zbiorowej organizacji i koordynacji działań.

Spójność ta jest wynikiem zarówno formalnych, jak i nieformalnych interakcji między podmiotami gospodarczymi oraz instytucjami działającymi w ich otoczeniu. Lokalny charakter relacji społecznych, konsensus społeczny wpływa znacząco na wzmacnianie środowiska przez oddziaływanie na kształtowanie się zbieżnych celów przemysłowych, wspólnie wypracowywanych lub podobnie realizowanych sposobów rozwiązywania problemów ekonomicznych i technicznych. Środowisko przedsiębiorczości „grupuje w sposób spójny system produkcji, kulturę techniczną i jednostki ekonomiczne. Spójność tłumaczy się przez wyraźnie zdefiniowane i specyficzne dla tego zbioru zachowania. Przedsiębiorczość, organizacja, zachowania przedsiębiorstw, sposób stosowania techniki, rozumiały reguły rynku i umiejętności są jednocześnie integralnymi czynnikami składającymi się na środowisko i niezbędnym warunkiem jego powstawania.”¹²

Wartość środowisk przedsiębiorczości dla podmiotów gospodarczych wynika przede wszystkim z ich użyteczności i praktycznej orientacji istnienia. Specyfika taka skutkuje wysoką skutecznością w zakresie determinowania innowacyjności podmiotów działających w środowisku. P. Aydalot wskazał, iż dobrze zorganizowane środowisko posiada zdolność do generowania innowacji oraz przejmowania postępu technicznego. Środowiska w tym rozumieniu stają się inkubatorami procesów innowacyjnych. Istotne jest, jak podkreślają badacze, iż nie są one tworzone w pierwszym rzędzie przez przedsiębiorstwa, ale odpowiednio rozwinięte środowiska lokalne są warunkiem powstawania przedsiębiorstw. Ten punkt widzenia rozwijany był w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku

¹¹ A. Malmberg, *Industrial geography: agglomeration and local milieu*, Progress in Human Geography 20,3, 1996, p. 394–397; D. Lyons, *Embeddedness, milieu, and innovation among high-technology firms: a Richardson, Texas 2000, case study*, Environment and Planning A, vol. 32, p. 893.

¹² A. Jewtuchowicz, *Strategie przedsiębiorstw innowacyjnych – współpraca czy konkurencja?*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej, Organizacja i Zarządzanie” nr 32, *Konkurencyjność podmiotów gospodarczych w procesie integracji i globalizacji*, 2001, s. 197 [za:] *Reseaux d'innovation et milieux innovateurs: un pari pour le développement regional*, ed. D. Maillat, M. Quevit, L. Senn, EDES Neuchatel 1993, s. 2–13.

przez badaczy skupionych w grupie GREMI¹³. Rozważano wówczas pojęcie środowiska w kontekście dynamiki procesów innowacyjnych, wypracowując pojęcie środowiska innowacyjnego (*innovative milieu*). Stworzenie pojęcia było wynikiem analiz prowadzonych w celu wyjaśnienia, w jaki sposób dobre zaplecze instytucjonalne regionu w znaczeniu jednostek naukowych, badawczych, instytucji publicznych i przedsiębiorstw, które kooperują i współpracują ze sobą, może wpłynąć na wzrost innowacyjności regionu i w konsekwencji rozwój regionalny. Środowisko innowacyjne zostało zdefiniowane przez GREMI, jako „złożona sieć, głównie nieformalnych relacji społecznych na ograniczonym obszarze geograficznym, często wyróżniająca się spośród otoczenia oraz posiadająca charakterystyczny zewnętrzny wizerunek. Jest to sieć relacji budująca silne poczucie przynależności, które wzmacnia lokalne możliwości innowacyjne poprzez synergię i zbiorowe procesy uczenia się”.¹⁴ Opracowana teoria wynikała z prowadzonych przez zespół GREMI obserwacji, dowodzących iż większość innowacji nie posiada liniowego charakteru, a składa się z dynamicznych procesów interakcyjnych, które dzięki licznym sprzężeniom zwrotnym prowadzą do powstawania i dyfuzji innowacji.¹⁵

Środowisko, jako sfera regulacji, ważne jest przede wszystkim dla małych i średnich podmiotów gospodarczych, które często nie mają zdolności finansowych, organizacyjnych ani technologicznych, aby budować i utrzymywać relacje biznesowe o zasięgu ponadnarodowym, które determinują konkurencyjność (zwłaszcza w gospodarce silnie zglobalizowanej). Lokalne środowiska są podstawą kształtowania potencjału konkurencyjnego dyskontowanego na arenie międzynarodowej. W tym przypadku obserwowana jest symbioza sfery lokalnej z globalną, której podmiotami są zarówno duże, jak i małe przedsiębiorstwa. Wartości budowane przez lokalne podmioty i aktorów konstrytuują środowiska przedsiębiorczości. W tej skali wykształcają się różne formy organizacji produkcji o silnych

¹³ GREMI (*Groupe de Recherche Européen sur les Milieux Innovateurs*) – Europejski zespół badawczy, prowadzący badania nad innowacyjnymi środowiskami przedsiębiorczości. Badaniom na temat terytorialnego umiejscowienia procesu innowacyjnego i środowisk innowacyjnych poświęcono także dużo uwagi w ramach prac z zakresu „Geografii innowacji” (Z. Acs, D. Audretsch, M. P., Feldman).

¹⁴ M. Fromhold-Eisebith, *Innovative Milieu and Social Capital – Complementary or Redundant Concepts of Collaboration – based Regional Development?*, European Planning Studies, 2004, vol. 12, Carfax Publishing, na podstawie: Camagni, R., *Introduction: from the local 'milieu' to innovation through cooperation networks*, in: Camagni R. (ed.) *Innovation Networks: Spatial Perspectives*, pp. 1–9. London 1991: Belhaven Press; A. Nowakowska, *Regionalny wymiar procesów innowacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011, s. 57–66.

¹⁵ A. Jewtuchowicz, *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 2005, s. 141.

związках terytorialnych, które, jak wskazuje D. Maillat, włączone są również w działania w skali globalnej. „(...) skala lokalna wspiera skalę globalną poprzez proces terytorializacji”.¹⁶ Istnienie i rozwój sieci globalnych osadzony jest na dużych ośrodkach miejskich. Środowiska te mają po pierwsze, zdolność wygenerować liderów potrafiących skutecznie konkurować na rynkach zewnętrznych. Po drugie, są atrakcyjnym miejscem lokalizacji dla podmiotów gospodarczych działających globalnie. Zarówno w jednym, jak i drugim przypadku środowiska zyskują kontakt ze sferą globalną, która zasila je w technologie i innowacje, co jest warunkiem niezbędnym rozwoju w długim okresie. D. Maillat i N. Grosjean, odwołując się do pojęcia *embeddedness* podkreślają, że to między innymi procesy zakorzenienia terytorialnego, postrzegane jako forma organizacji, determinują procesy globalne.¹⁷ J. C. Perrin zjawisko to określił mianem „terytorializacji”, podkreślając, iż identyfikowanie się przedsiębiorstw z realiami lokalnego otoczenia, świadomość bycia fragmentem lokalnej przestrzeni jest ważnym elementem akumulacji lokalnych (specyficznych) zasobów, a w konsekwencji może przesądzać o rozwoju regionu.¹⁸

M. Storper uważa, że pojęcie środowiska, jest terytorialną wersją terminu użytego przez amerykańskiego ekonomistę i socjologa, M. Granovettera – *embeddedness*.¹⁹ Termin ten akcentuje zależność gospodarki i procesów rozwoju gospodarczego ze sferą stosunków i relacji społecznych. W tym przypadku nie są to jednak pojęcia tożsame, pierwotnie bowiem M. Granovetter w swej koncepcji nie odwoływał się do przestrzeni geograficznej i bliskości przestrzennej. Jednak koncepcja ta nie stoi w sprzeczności z tymi elementami, a wręcz przeciwnie, wymiar przestrzenny stanowi jej spójne uzupełnienie.²⁰ Zakorzenienie dotyczy przede wszystkim „roli konkretnych stosunków osobistych i sieci tych stosunków (niż

¹⁶ D. Maillat, *Globalizacja, terytorialne systemy produkcyjne i środowiska innowacyjne*, Rector's Lectures, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 2002, s. 1; A. Jewtuchowicz, *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005, s. 42; M. Sokołowicz, *Region wobec procesów globalizacji – terytorializacja przedsiębiorstw międzynarodowych (na przykładzie regionu łódzkiego)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008, s. 62–63.

¹⁷ D. Maillat, N. Grosjean, *Globalization and territorial production systems*, [w:] *Innovation, networks, nad localities*, M. M. Fischer, L. Suarez-Villa, M. Steiner (editors), Springer 1999, s. 50.

¹⁸ J. C. Perrin, *Dynamika przemysłowa a rozwój lokalny. Bilans w kategoriach środowisk*, Studia regionalne, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 1995, nr 1.

¹⁹ M. Storper, *The regional word. The territorial development in global economy*, Guilford Press, 1997, s. 17.

²⁰ D. Lyons, *Embeddedness, milieu, and innovation among high-technology firms: a Richardson, Texas, case study*, *Environment and Planning A*, 2000, vol. 32, p. 892.

uogólnionych wartości gospodarczych), porozumień instytucjonalnych oraz relacji gospodarczych dotyczących zaufania między konkretnymi przedsiębiorstwami i wewnątrz tych podmiotów”.²¹ Zakorzenie wynika z zaufania, które rozwijane jest w wyniku pozytywnych doświadczeń, które doprowadziły do wzajemnych korzyści partnerów. Wartości te zyskują coraz bardziej na znaczeniu, okazuje się bowiem, że zakorzenie jest niezmiernie istotne w branżach, gdzie konkurencja rynkowa oparta jest przede wszystkim na wykorzystaniu nowoczesnych technologii i produktach wysokiej jakości.²² W przemysłach tego typu identyfikowane są krótkie cykle życia produktów, istnieje konieczność zaangażowania kosztownej sfery badań i rozwoju w działalność gospodarczą, natomiast podstawowy zasób strategiczny – wiedza – ma często charakter ukryty, nieartykułowany.²³ Lokalne zakorzenie firm ma na celu wzmocnienie środowiska przez rozwój poczucia wspólnych celów gospodarczych i społecznego porozumienia, wspólnych sposobów postrzegania wyzwań ekonomicznych i technicznych oraz wspólnego podejścia do rozwiązywania problemów. Relacje o charakterze społecznym i gospodarczym w wymiarze terytorialnym determinują rozwój instytucjonalnego i nieformalnego wsparcia procesów innowacyjnych, wzmacniają zasoby kapitału ludzkiego przez oddziaływanie na wzmacnianie kwalifikacji i umiejętności oraz dyfuzję wiedzy zarówno artykułowanej, jak i cichej. Pracownicy są bardziej częścią lokalnego środowiska niż konkretnego przedsiębiorstwa. Środowisko wpływa na rozwój sfery technologicznej poprzez procesy uczenia się przez działanie, uczenia się przez stosowanie oraz interakcję – co wzmacnia zdolności innowacyjne lokalnych aktorów.²⁴

Środowiska ewoluują. Zmieniają się cele przedsiębiorstw, polityka instytucji wchodzących w jego skład. Środowiska nie są więc nigdy w pełni poznawalne i zrozumiałe. Jednakże zachodzące zmiany, dzięki partycypacji różnych podmiotów w organizacji środowisk, pozwalają osiągać ich uczestnikom korzyści. R. Camagni wskazał na dwa podstawowe czynniki wyjaśniające wydajność funkcjonowania środowisk innowacyjnych:²⁵

²¹ D. Lyons, *Embeddedness, milieu, and innovation among high-technology firms: a Richardson, Texas, case study*, Environment and Planning A, 2000, vol. 32, p. 892.

²² *High Technology Industry and Innovative Environments: The European Experience*, (ed.) P. Aydalot, D. Keeble, Routledge, London/ New York 1988, p. 57–60.

²³ M. Porter, *Porter o konkurencji*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2001, s. 282.

²⁴ A. Markusen, *Sticky places in slippery space: a typology of industrial districts*, „Economic Geography”, 1996, vol. 72, issue 3, pp. 295–299.

²⁵ A. Hsaini, *Le depassement des economies d'agglomeration comme seules sources explicatives de l'efficacite des systemes de production territorializes*, Revue d'Economie Regionale et Urbaine 2000, n° 2, p. 226.

- korzyści bliskiego położenia,
- korzyści wynikające z procesu socjalizacji.

Korzyści wynikające z bliskiego położenia pozwalają po pierwsze, na obniżenie kosztów małych przedsiębiorstw w porównaniu z dużymi (element wydajności statycznej) i po drugie, ułatwiają im tworzenie, dyfuzję i absorpcję innowacji (element wydajności dynamicznej). Wśród przykładów wydajności statycznej należy wskazać: redukcję kosztów produkcji dzięki istnieniu czynników zewnętrznych, infrastruktury i usług adresowanych do sektorów wyspecjalizowanych; redukcję kosztów transakcji i kosztów funkcjonowania na rynku, dzięki lepszemu przepływowi informacji; redukcję kosztów promocji poprzez informacje i impulsy wysyłane przez środowisko do otoczenia jako rodzaj „certyfikatu jakości”. Natomiast do przykładów wydajności dynamicznej zaliczyć można: zjawiska naśladowania, koordynacji i wzajemnej kontroli między jednostkami produkcyjnymi. Korzyści pochodzące z procesu socjalizacji są przede wszystkim efektem powiększania zdolności innowacyjnych środowiska poprzez:

- zbiorową praktykę, która obejmuje swym zasięgiem lokalny rynek pracy i która jest utrwalana przez wewnętrzną mobilność kompetencji w środowisku,
- współpracę między firmami, która pozwala na przekazywanie kompetencji i tzw. *wiedzy milczącej*²⁶ między przedsiębiorstwami,
- socjalizację ryzyka.

Czynniki te, jak zauważa R. Camagni, odgrywają podwójną rolę, z jednej strony zmniejszają niepewność obecną przede wszystkim w procesach innowacyjnych (charakterystycznych dla środowisk konkurencyjnych) oraz z drugiej strony minimalizują przeszkody w dokonywaniu zmian. Środowisko bogate w wiedzę i kapitał ludzki, posiadające dużą zdolność kreowania innowacji, cechuje także duża zdolność do kreowania nowej rzeczywistości społeczno-gospodarczej.

W ostatniej dekadzie XX wieku zwrócono także uwagę na fakt, iż niektóre środowiska determinują rozwój swoich regionów, mimo braku zidentyfikowanego poziomu i znaczącej skali innowacyjności. Spostrzeżenie to dotyczyło przede wszystkim środowisk opartych na tradycyjnych przemysłach i branżach uznawanych powszechnie za mało innowacyjne (z punktu widzenia zaangażowania technologii i sfery badawczo-rozwojowej w tworzenie ich podstawowych produktów, na przykład dotyczy to: budownictwa, bankowości detalicznej, edukacji,

²⁶ Wiedza milcząca – jest to wiedza uwieczniona w pamięci terytorium, nieskodyfikowana i nie podlegająca mechanizmom rynkowym (rynkowi podlegają jedynie informacje kodyfikowalne, mające cenę). I. Pietrzyk, *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 28.

sektora nieruchomości). Prowadzone w tym zakresie badania (od 2007 roku przez grupę NESTA) wykazały, iż pewne dziedziny działalności, które powszechnie uważane były za dojrzałe i w związku z tym w niewielkim zakresie wpływające na procesy rozwoju, ponownie powinny zostać docenione, posiadają bowiem zdolność do kreowania innowacji trudno mierzalnych, jednak pozwalających konkurować na rynku. Okazuje się, że sektory nazwane umownie jako dojrzałe, także są produktywne w gospodarce opartej na wiedzy. Z tym że innowacje, które powstają w ich obszarze nie są identyfikowane w klasyczny sposób, ponieważ mają cechy innowacji ukrytych (*hidden innovation*).²⁷ Wnioski te potwierdzają również duże znaczenie sektora kreatywnego w rozwoju regionów, gdzie twórcze myślenie i jego efekty są trudne do uchwycenia, jednak posiadają dużą wartość do tworzenia innowacji.²⁸ Spostrzeżenia te stanowią także jedną z przesłanek ponownej reinterpretacji koncepcji "inteligentnych specjalizacji", przyjętej obecnie jako jeden z pragmatycznych sposobów realizacji polityki rozwoju w Unii Europejskiej.²⁹

Równolegle do badań nad środowiskiem przedsiębiorczości, prowadzone były prace badawcze dotyczące innego rodzaju środowiska zaliczanego dziś do podstawowych uwarunkowań innowacyjności regionu. W latach 80. XX wieku – G. Törnqvist w swoim eseju pt. „Creativity and the renewal of regional life”³⁰ wprowadził pojęcie środowiska kreatywnego, nazywanego też środowiskiem twórczym, w polskim tłumaczeniu „creative milieu”. Obszary zaliczane do środowiska kreatywnego według autora cechują się występowaniem trzech rodzajów zasobów:

- informacji i łatwości jej przenoszenia w obszarze jednostki;
- wiedzy i zdolności do jej akumulacji w czasie;
- kompetencji w określonych rodzajach działalności.

²⁷ *Hidden Innovation. How innovation happens in six 'low innovation' sectors*, Research report: June 2007, NESTA (National Endowment for Science, Technology and the Arts) s. 20; C. Abbott, P. Barrett, L. Ruddock, Sexton M., *Hidden innovation in the construction and property sectors*, RICS Research paper series, 2007, vol. 7, no 20.

²⁸ Obok sektorów kreatywnych koncepcja innowacji ukrytych wskazuje, że sektory, które dotychczas uważano za dojrzałe i w związku z tym w niewielkim zakresie wpływające na procesy rozwoju, ponownie powinny zostać docenione. Okazuje się, że sektory te także są produktywne w gospodarce opartej na wiedzy, z tym że innowacje te nie są identyfikowane w klasyczny sposób, ponieważ mają cechy innowacji ukrytych. *Hidden Innovation. How innovation happens...*, s. 20; C. Abbott, P. Barrett, L. Ruddock, M. Sexton (2007), *Hidden innovation in the construction and property sectors*, RICS Research paper series, 2007, vol. 7, no 20.

²⁹ *Strategie badawcze i innowacyjne na rzecz inteligentnej specjalizacji*, Polityka spójności na lata 2014–2020, Komisja Europejska

³⁰ G. Törnqvist, *Creativity and the renewal of regional life*, [w:] *Creativity and Context* A. Buttimer (red.), Lund Studies in Geography. B. Human Geography, 1983, nr 50.

Jednoczesne występowanie wymienionych zasobów i zdolności na określonym obszarze doprowadza do rozwoju czwartego zasobu, jakim jest kreatywność. Jest ona pojmowana jako zdolność twórcza, doprowadzająca do powstawania nowych form i wartości, zarówno tych materialnych, jak i niematerialnych³¹.

Kreatywne środowisko w ujęciu Ch. Landry'ego zdefiniowane zostało jako część miasta, całe miasto lub region będący kreatywnym klastrem. Jest to miejsce posiadające wszystkie uwarunkowania, biorąc pod uwagę zarówno infrastrukturę twardą (techniczną), jak również miękką (społeczną), do rozprzestrzeniania się i przepływu pomysłów i wynalazków. Środowisko kreatywne to miejsce, gdzie przedsiębiorcy, intelektualiści, artyści, urzędnicy, itp. posiadają odpowiednie warunki do kooperacji, gdzie relacje twarzą w twarz sprzyjają powstawaniu nowych idei, produktów, usług oraz instytucji, które mają znaczący wkład w sukces gospodarczy³².

M. Gertler uważa wysokiej jakości środowisko społeczno – przestrzenne za jedną z najważniejszych korzyści dla kreatywnych miast. Używa on sformułowania „otwartych przestrzennie miejsc kreatywnych”, które są dostępne nie tylko dla twórczych jednostek, ale dla całego społeczeństwa.³³ Dzięki wzmocnionym powiązaniom między kreatywnością, konkurencyjnością oraz integracją społeczną, możliwe staje się osiągnięcie stałego rozwoju oraz podniesienie jakości życia w regionie.

2. Sieci jako metoda organizacji środowisk przedsiębiorczości

Nowa rzeczywistość społeczno-gospodarcza pełna jest dynamizmu, nieustannie ewoluuje. Nowa technika i technologia umożliwiają wymianę niemal wszystkiego między dowolnymi osobami i miejscami. Dwa podstawowe wymiary: czas i przestrzeń nie znikają, ale są w społeczeństwie informacyjnym podporządkowane logice sieci, strukturze przepływu kapitału, technologii, informacji. Przestrzeń, jak zauważa R. Domański, wraz z postępem społeczno-gospodarczym stała się „przestrzenią relacyjną, posiadającą zdolność do przetwarzania bodźców lub ich załamywania, upowszechniania innowacji lub stwarzania dla

³¹ G. Törnqvist, *Creativity and the renewal of regional life*, [w:] Creativity and Context A. Buttner (red.), Lund Studies in Geography. B. Human Geography, 1983, nr 50.

³² L. Charles, *The creative city: a toolkit for urban innovators*, USA–UK 2008.

³³ M. S. Gertler, *Creative Cities: What Are They For, How Do They Work, and How Do We Built Them?* Canadian Policy Research Network, Ottawa 2004, p. 6.

nich barier, przystosowywania się do dynamiki procesów, w które jest uwikłana. (...) między przedsiębiorstwami, administracją, instytucjami naukowymi i organizacjami społecznymi powstaje wartość dodana i tworzone są nowe zasoby”.³⁴

Odpowiedzią na wyzwania współczesności, w kontekście konkurencyjności i rozwoju regionów, jest funkcjonowanie podmiotów opartych na organizacji sieciowej. Sieć, jak wskazuje A. Jewtuchowicz, „jest zbiorem wyselekcjonowanych związków z wybranymi partnerami wpisującymi się w relacje rynkowe przedsiębiorstw. Głównym motywem jej powstawania jest dążenie do zmniejszenia niepewności działania.”³⁵ Nowe węzły sieci tworzone są w zależności od potrzeb i przyjętych strategii działania.

Wielu teoretyków odnoszących się do rozważań nad środowiskiem, używa pojęcia sieć (*network*) wskazując, że jest to podstawowa forma i sposób jego organizacji.³⁶ W tym kontekście środowisko postrzegane jest po pierwsze, jako sieć aktorów lokalnych, do których zalicza się producentów dóbr i usług, naukowców, polityków i inne podmioty działające w regionie. Po drugie, środowisko oparte jest na sieci, która jest węzłem systemu *input-output*. Sieć osadzona w środowisku lokalnym daje możliwość regulacji i koordynacji działań niezbędnych do kreowania innowacji ważnych i dostrzeganych przez rynek – determinujących konkurencyjność środowiska i jego aktorów. Innowacje determinowane są przez środowisko, ale zarazem środowiska istnieją w tych regionach, gdzie powstają innowacje.³⁷

Sieci przybierają różne formy i różnorodny charakter. „Powiązania między elementami struktury sieciowej nie są natomiast niczym innym jak kanałami bezpośredniego komunikowania się ludzi zorientowanych na zadania, a nie na władzę. Sieć tworzona jest po to, aby można było jak najszybciej zdobyć i przetwarzać wiedzę. Wielostronność i wzajemność informacji jest podstawowym warunkiem współpracy, a co za tym idzie istnienia sieci”.³⁸ Koncentracja przedsiębiorczości, kompetencji

³⁴ R. Domański, *Regionalny poziom gospodarki uczącej się*, „Czasopismo Geograficzne” 2000, LXXI, 3–4.

³⁵ A. Jewtuchowicz, *Środowisko przedsiębiorczości, innowacje a rozwój terytorialny*, Zakład Ekonomiki Regionalnej i Ochrony Środowiska Uniwersytetu Łódzkiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997, s. 14.

³⁶ F. Moulaert, F. Sekia, *Territorial Innovation Models: A Critical Survey*, Debates and Surveys, „Regional Studies” 2003, vol. 37.3, p. 298.

³⁷ M. Storper, *The regional word. The territorial development in global economy*, Guilford Press 1997, p. 17.

³⁸ Cz. Sikorski, *Ludzie nowej organizacji. Wzory kultury organizacyjnej wysokiej tolerancji niepewności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1998, s. 17.

i wiedzy pozwala uzyskać dodatnie efekty synergiczne przez każdą z kooperujących stron. Sieć, jako elastyczna i otwarta metoda koordynacji, pozbawiona ściśle wytyczonych granic, pozwala na zaistnienie efektów zewnętrznych w postaci korzyści płynących z aglomeracji przedsiębiorstw dla społeczności całego regionu.

W kontekście rozwoju regionalnego pojęcie sieci ściśle związane jest z siecią przedsiębiorczości, pojawiającą się w różnej postaci i nieustannie podlegającej zmianom. Ogólnie sieci można podzielić na: sieci wewnątrzzorganizacyjne i sieci międzyorganizacyjne.³⁹ R. Reich wyróżnia kilka najbardziej powszechnych sieci przedsiębiorczości, takich jak: niezależne centra zysku, partnerstwa zewnętrzne, partnerstwa wewnętrzne, koncesjonowanie czy czyste pośrednictwo.⁴⁰ Są to przykłady sieci dwojakiego rodzaju, zarówno przedsiębiorstw w sieci, jak i sieci w przedsiębiorstwach.

D. Maillat wyróżnił kilka rodzajów sieci małych i średnich przedsiębiorstw, w zależności od genezy ich powstania. Po pierwsze, wskazał na możliwość funkcjonowania sieci zbudowanej wokół dużego przedsiębiorstwa. Po drugie, zwrócił uwagę, iż sieć terytorialna może być rezultatem lokalnych tradycji. Po trzecie, można mówić o sieci utworzonej przez duże przedsiębiorstwo, jako efekt świadomie stosowanej przez nie tzw. strategii rozpadu. W końcu stwierdził również, że sieć może powstać poprzez tzw. inkubację, gdzie rolę inkubatora przypisuje się inkubatorom przedsiębiorczości, parkom technologicznym i naukowym, innym przedsiębiorstwom, władzom lokalnym i innym instytucjom.⁴¹

Teoria sieci jest również ściśle związana z teorią polaryzacji.⁴² Jest to szczególnie ważne z punktu widzenia współczesnych procesów konwergencji regionalnej, a właściwie identyfikacji w przypadku wielu regionów braku owej konwergencji. Sieć w tym przypadku może stanowić skuteczną infrastrukturę transmisji procesów rozwoju regionalnego. Według P. Veltza „wzrost biegunów zależy od ich zdolności do łączenia się z głównymi strumieniami i sieciami, do przejmowania rent

³⁹ Cz. Sikorski, *Ludzie nowej organizacji. Wzory kultury organizacyjnej wysokiej tolerancji niepewności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1998, s. 27.

⁴⁰ R. B. Reich, *Praca narodów. Przygotowanie do kapitalizmu XXI wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1996, s. 79–80.

⁴¹ D. Maillat, *Innovation and Territorial development*, [w:] R. Cappellin, P. Nijkamp, *Spatial Context of Technological Development*, Gower Publishing Company, Brookfield 1990, cyt. za: H. Godlewska, *Lokalizacja działalności gospodarczej. Wybrane zagadnienia*, Wyższa Szkoła Handlu i Finansów Międzynarodowych, Warszawa 2001, s. 42.

⁴² „Polaryzacja to sieć powiązań (...)” według definicji J. R. Boudeville, *Amenagement du territoire et polarisation*, Editions M-Th. Genin, Paris 1972, s. 68.

związanych z punktami przecinania się sieci, do tworzenia węzłów sieci itd.”.⁴³ Głównymi wyznacznikami efektywnej sieci są zatem: elastyczność jej elementów (umiejętność dostosowania się) oraz komplementarność elementów. Charakterystyczną cechą sieci jest to, iż między jej węzłami, obok kontaktów formalnych, regularnych i stosunkowo trwałych, bardzo często obserwowalne są alianse o charakterze doraźnych i nieformalnych powiązań.

Powstawanie struktur sieciowych zdopingowane i umotywowane jest dążeniem do osiągnięcia przewagi konkurencyjnej przez indywidualne podmioty. Sieci ułatwiają komunikację i generują w jednym miejscu i czasie różnorodność i rozproszenie kompetencji w zakresie technologicznym (innowacyjnym), produkcyjnym, organizacyjnym, menedżerskim. Rzadko zdarza się, by w jednym przedsiębiorstwie, zwłaszcza niewielkich rozmiarów, kompetencje te były kompletne, zwłaszcza w świetle wymagań rynku globalnego. Posiadanie tych kompetencji jest punktem wyjścia do zdobycia przewagi konkurencyjnej na rynku.⁴⁴ Sieć jest zatem „sposobem organizacji przedsiębiorstw”, który umożliwia przedsiębiorstwom realizować trzy podstawowe cele:⁴⁵

1. Osiąganie korzyści skali poprzez skoordynowanie funkcji produkcji, marketingu, badań z pozostałymi jej uczestnikami,
2. Kontrolowanie rynku produktów komplementarnych, co jest elementem koniecznym posiadania zdolności szybkiej reakcji wobec zmian zewnętrznych,
3. Kontrolowanie strategicznych kierunków rozwoju tej komplementarnej produkcji, co pozwala na ciągłe innowacje własnych produktów.

Sieć łagodzi bądź znosi zupełnie hierarchię między jej uczestnikami, zastępując ją nową formą organizacyjną o charakterze poziomym, gdzie sukces ekonomiczny firmy postrzegany jest jako wypadkowa elementów, takich jak: partnerstwo, współdziałanie, wzajemność i otoczenie firmy. „Sieć jest koncepcją globalną, posiadającą jednak zasadniczą korzyść w odniesieniu do wymiaru lokalnego, akceptuje mały i średni wymiar, łączy go z zachowaniem wszystkich cech charakterystycznych, daje mu możliwość komunikowania się, wyjścia z izolacji i zintegrowania

⁴³ J. Grzeszczak, *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*, Prace Geograficzne nr 173, PAN Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. St. Leszczyckiego, Wydawnictwo Continuo, Wrocław 1999, s. 52.

⁴⁴ Cz. Sikorski, *Ludzie nowej organizacji. Wzory kultury organizacyjnej wysokiej tolerancji niepewności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1998, s. 17.

⁴⁵ A. Jewtuchowicz, *Środowisko przedsiębiorczości, innowacje a rozwój terytorialny*, Zakład Ekonomiki Regionalnej i Ochrony Środowiska Uniwersytetu Łódzkiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997, s. 14.

się z sieciami współczesnego świata.”⁴⁶ Budowa i istnienie organizacji sieciowych opiera się na zasadzie wzajemnych korzyści jej elementów. Znajduje to potwierdzenie w podstawowych funkcjach wskazanych w teorii sieci, takich jak wzajemność (*reciprocity*) i współzależność (*interdependence*), ale jednocześnie luźne powiązania (*loose coupling*) oraz zasilanie w nową energią elementów sieci (*power*).⁴⁷

3. Terytorialne systemy produkcyjne jako konsekwencja organizacji środowisk przedsiębiorczości

Zjawiska globalizacji, uwydatniając lokalny poziom gospodarki, wykorzystują konkurencyjność miejsc w przestrzeni wyznaczoną przez organizowanie się środowisk przedsiębiorczości. Fakt ten znajduje uzasadnienie między innymi w tym, że środowisko jest podstawową cechą lub niezbędną właściwością charakteryzującą każdą z sześciu koncepcji zaliczanych do trzonu Terytorialnego Modelu Innowacji.⁴⁸ W modelu tym trzy koncepcje (*Industrial district*, *Local production systems*, *New industrial spaces*) bezpośrednio formułują wyjaśnienia w zakresie praw rządzących organizacją terytorialnych systemów produkcyjnych, które nadają nowy charakter organizacji przedsiębiorstw. Koncepcje te wyrosły na gruncie teorii i praw rządzących społeczeństwem postfordowskim. Bezpośrednio ich rozwój zainicjowany był pod koniec XIX wieku przez A. Marshalla, który używał pojęcia dystryktu przemysłowego (*Industrial district*) dla wyjaśnienia rosnącej wydajności gospodarki.⁴⁹ Propagował ideę, według której rosnąca wydajność nie jest tylko wynikiem korzyści skali realizowanych przez duże przedsiębiorstwa, ale jest także osiągnięta poprzez korzyści aglomeracji i organizacji wygenerowane

⁴⁶ J. Arocena, *El desarrollo local. Aspectos teóricos. Condicionantes. Actores involucrados*, Decano de la Facultad de Ciencias Sociales y Comunicación de la Universidad Católica, exposición realizada en el seminario regional Globalización, desarrollo local y las cooperatives, Florida 1996, 27/28.

⁴⁷ F. Moulaert, F. Sekia, *Territorial Innovation Models: A Critical Survey*, Debates and Surveys, „Regional Studies”, 2003, vol. 37.3, p. 298.

⁴⁸ Model ten zbudowany jest na koncepcji: *Local production systems*, *New industrial spaces*, *Industrial district*, *Innovative milieu*, *Regional innovation systems*, *Learning region*. Szerzej: F. Moulaert, F. Sekia, *Territorial Innovation Models: A Critical Survey*, Debates and Surveys, „Regional Studies”, 2003, vol. 37.3, p. 289–302.

⁴⁹ A. Jewtuchowicz, I. Pietrzyk, *Rozwój terytorialny – Teoria a polska rzeczywistość. (Przykład regionu łódzkiego)*, [w:] *Zarządzanie rozwojem lokalnym i regionalnym w kontekście integracji europejskiej*, (red) A. Klasik, KPZK PAN, Warszawa 2003, s. 11–12.

przez dystrykt przemysłowy. Dystrykt, według Marshalla, generuje trzy podstawowe korzyści:⁵⁰

- sprzyja tworzeniu lokalnego rynku pracy, w szczególności stymuluje procesy tworzenia nowych kompetencji,
- pozwala na szybką dostawę wyspecjalizowanych nakładów i obniżenie kosztów transakcji ze względu na stosunki interpersonalne i bliskie sąsiedztwo przemysłów pomocniczych, oraz poprzez przebieg procesu wzajemnej specjalizacji w dystrykcie przemysłowym podział pracy pogłębia się zgodnie z hipotezą rosnącej wydajności,
- umożliwia i intensyfikuje obieg informacji oraz powstawanie i dyfuzję nowych idei.

Przez połączenie przez A. Marshalla zasobów ekonomicznych, społecznych i kulturowych danego terytorium w dystrykcie przemysłowym, pojawił się dodatkowy czynnik – *atmosfera przemysłowa*, którą stawiał on na równi z pozostałymi tradycyjnymi czynnikami produkcji. Istota atmosfery przemysłowej polega na tym, że „tajemnice przemysłu przestają być tajemnicami; można powiedzieć, że unoszą się w powietrzu i już dzieci nieświadomie uczą się wzajemnie. Dobrze wykonana praca natychmiast znajduje uznanie i natychmiast omawiane są zalety wynalazków i usprawnień dotyczących maszyn, procesu i ogólnej organizacji przemysłu; jeśli ktoś wpadnie na nowy pomysł, podchwytyją go natychmiast inni i kojarzą z własnymi pomysłami; w ten sposób staje się on źródłem innych nowych pomysłów”.⁵¹ Aglomeracja przedsiębiorstw przestała być postrzegana jedynie jako zbiór zlokalizowany na określonej przestrzeni, natomiast zaczęto dostrzegać występowanie licznych efektów zewnętrznych, dzięki funkcjonowaniu podmiotów w sieci opartej na relacjach wzajemności i zaufaniu.

Do pojęcia dystryktu przemysłowego wrócili włoscy badacze w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku.⁵² W szczególności koncepcje tę rozwinął G. Becattini, badając regiony „Trzeciej Italii”. Sukces powstałych samoistnie włoskich dystryktów przemysłowych, w latach wielkiego kryzysu gospodarczego, zwrócił uwagę na istotne zmiany, jakie zaszły w przestrzennej dynamice rozwoju. Pojawienie się

⁵⁰ A. Hsaini, *Le depassement des economies d'agglomeration comme seules sources explicatives de l'efficacite des systemes de production territorializes*, Revue d'Economie Regionale et Urbaine, 2000, n° 2, p. 214–241.

⁵¹ A. Marshall, *Principles of economics*, Macmillan, London 1920, cyt. za: A. Jewtuchowicz, I. Pietrzyk, *Rozwój terytorialny – Teoria a polska rzeczywistość. (Przykład regionu łódzkiego)*, [w:] *Zarządzanie rozwojem lokalnym i regionalnym w kontekście integracji europejskiej*, (red.) A. Klasik, KPZK PAN, Warszawa 2003 p. 12.

⁵² Między innymi prace: A. Bagnasco, S. Brusco, G. Garofoli, G. Fua, C. Zacchia, C. Trigilia, G. Becattini.

nowych przestrzeni produkcyjnych, których powodzenia nie można było wytłumaczyć na gruncie klasycznych teorii rozwoju regionalnego, skłoniło do poszukiwania nowego podejścia do rozwoju. G. Becattini określił dystrykt jako „przestrzenną koncentrację małych i średnich przedsiębiorstw skupionych w branży przemysłowej i wyspecjalizowanych w różnych fazach procesu produkcyjnego, które wspólnie przyczyniają się do specyficznej produkcji identyfikowanej jako produkt przemysłowy dystryktu.”⁵³ Dystrykt to „przypadek osobliwego współistnienia konkurencji i poczucia solidarności między przedsiębiorstwami działającymi w dystrykcie, co ogranicza koszty transakcyjne na lokalnym rynku, determinuje różnorodność innowacji, sprzyja utrzymywaniu się ‘klimatu przemysłowego’, wzmacnia horyzontalną i wertykalną mobilność zawodową, determinuje współzawodnictwo wśród członków dystryktu zarówno w zakresie dążenia do osiągania celów ekonomicznych, jak również do w odniesieniu do poprawy otoczenia geograficznego i środowiska społecznego dystryktu”.⁵⁴ Dystrykt opisany został jako duży kompleks produkcyjny, w którym funkcja koordynacyjna i kontrolna nie ma charakteru uprzedmiotowionego w postaci realizacji wcześniej ustalonych reguł, zasad i etapów postępowania o regularnym charakterze, zorientowanych hierarchicznie. Wręcz przeciwnie, funkcje te realizowane są równocześnie przez siły rynkowe oraz system sankcji społecznych przyjęty przez wspólnotę współpracującą w ramach dystryktu. Jest to więc typowa forma zterytorializowanej organizacji produkcji.⁵⁵

G. Becattini zwraca również uwagę na, odgrywający kluczową rolę w tym modelu, czynnik społeczno-kulturowy wskazując, że „dystrykt przemysłowy to organizacja socjoprzestrzenna, charakteryzująca się aktywnym współistnieniem otwartej zbiorowości (społeczności) jednostek i sektora przedsiębiorstw. Podstawa gospodarki dystryktu tkwi w zewnętrznych korzyściach aglomeracji, które są mocno zakorzenione w przestrzeni i charakteryzują się silną nieodwracalnością, gdyż wynikają ze struktury historycznej i społecznej dystryktu.”⁵⁶ Koncepcja ta

⁵³ A. Hsaini, *Le depassement des economies d'agglomeration comme seules sources explicatives de l'efficacite des systemes de production territorializes*, Revue d'Economie Regionale et Urbaine, 2000, n° 2, p. 218.

⁵⁴ D. Maillat, *From the industrial district to the innovative milieu: Contribution to an analysis of territorialized productive organizations*, IRER University of Neuchatel, working papers, no. 9606b, Neuchâtel 1997, p. 113.

⁵⁵ D. Maillat, *From the industrial district to the innovative milieu: Contribution to an analysis of territorialized productive organizations*, IRER University of Neuchatel, working papers, no. 9606b, Neuchâtel 1997, p. 114.

⁵⁶ A. Hsaini, *Le depassement des economies d'agglomeration comme seules sources explicatives de l'efficacite des systemes de production territorializes*, Revue d'Economie Regionale et Urbaine, 2000, n° 2, p. 218.

zaczęła rozpowszechniać się zarówno w Europie, jak i w Stanach Zjednoczonych Ameryki.

Badacze francuscy (reprezentujący tzw. Szkołę Grenoble, m.in.: C. Courlet, B. Pecqueur) wzbogacili koncepcję dystryktów przemysłowych o metody regulacji, wprowadzając pojęcie *systemu*. Badając regiony francuskie sformułowali koncepcję *zlokalizowanych systemów produkcyjnych* (*Local production systems*). C. Courlet zdefiniował zlokalizowany system produkcyjny jako „układ przedsiębiorstw zgrupowanych w bliskiej przestrzeni wokół jednej z wielu działalności przemysłowych. Przedsiębiorstwa utrzymują stosunki między sobą i środowiskiem socjokulturowym. Stosunki te są nie tylko handlowe, ale dotyczą również wymiany informacji i tworzą pozytywne efekty zewnętrzne dla zespołu przedsiębiorstw.”⁵⁷ Wychodząc ze stanowiska, że przestrzeń nie jest neutralna, pojęcie przestrzeni rozumiane jedynie jako miejsce (*l'espace-lieu*) badacze francuscy zastąpili pojęciem przestrzeni – terytorium (*d'espace-territoire*), określonej jako miejsce wraz z całym otaczającym je środowiskiem. Przechodząc od pojęcia „przestrzeni-miejsca” do pojęcia „przestrzeni-aktora”, rozwój zaczyna być pojmowany jako wypadkowa złożonego zbioru relacji między aktorami zgrupowanymi na danej przestrzeni geograficznej, charakteryzującej się niepowtarzalną kulturą i historią. „Specyfika danego terytorium pojmowana jest wówczas jako przewaga konkurencyjna, która może wpływać na jego rozwój, (...)”.⁵⁸ W konsekwencji ukształtowało się pojęcie terytorialnych systemów produkcyjnych.

Terytorialny system produkcyjny tworzy całość charakteryzowaną przez bliskość jednostek produkcyjnych, jak wskazuje D. Maillat, w szerokim sensie, „obejmującą przedsiębiorstwa przemysłowe i usługi, centra badawcze i centra kształcenia, instytucje wspomagające itp., które utrzymują związki o silniejszej lub słabszej intensywności, i które generują produkcyjną dynamikę całości.”⁵⁹ W tym ujęciu terytorium odgrywa rolę aktywną, natomiast zlokalizowane na jego terenie przedsiębiorstwa przyczyniają się do jego wzbogacania.

⁵⁷ A. Hsaini, *Le depassement des economies d'agglomeration comme seules sources explicatives de l'efficacite des systemes de production territorializes*, Revue d'Economie Regionale et Urbaine, 2000, n° 2, p. 219.

⁵⁸ B. A. Despiney-Zachowska, *Rozwój i przyszłość regionów przygranicznych – próba interpretacji w ujęciu dystryktu neomارشallskiego. Przykład Euroregionu „Nysa”*, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Gospodarka lokalna w teorii i praktyce nr 939, 2002, s. 239.

⁵⁹ D. Maillat, S.-H. Bataini, *Competitivite des systemes territoriaux de production: le role du milieu*, Communication pour le XXXVIIIe Colloque annuel de l'ASRDLE, p. 8.

Terytorialny system produkcyjny oparty jest na teorii samoorganizacji przestrzennej. N. Grosjean, korzystając z teorii systemów, wskazał cechy charakterystyczne, świadczące o samodzielności terytorialnych systemów produkcyjnych:⁶⁰

- systemy są autonomiczne, gdy tworzą organizacje, które je definiują jako jednostki,
- organizacje te oparte są na działaniu procesów dynamicznych, pozwalających zachować im spójność,
- systemy utrzymujące własną tożsamość charakteryzuje samodzielność,
- samodzielność daje możliwość współdziałać systemom ze swoim środowiskiem bez naruszania własnej spójności.

Cechy te pozwalają funkcjonować systemom w długim okresie poprzez procesy odnawiania (samoorganizacji). Terytorialne systemy są zorientowane na konkurencyjny rozwój gospodarczy terytorium, na którym funkcjonują, wykorzystując innowacje i uwzględniając warunki otoczenia zewnętrznego.⁶¹

Badacze amerykańscy (m.in. A. Scott, M. Storper, R. Walker), odnosząc się bezpośrednio do teorii kosztów transakcyjnych, elastycznych systemów produkcyjnych czy teorii regulacji, dokonali reinterpretacji znaczenia efektów zewnętrznych w badaniach nad lokalizacją przedsiębiorstw w przestrzeni. Ich przedmiotem zainteresowania były przede wszystkim duże aglomeracje miejskie, stąd w swych pracach podkreślali znaczenie korzyści aglomeracji, które „są wypadkową czynników strukturalnych związanych z samą organizacją procesu produkcyjnego wewnątrz wybranej społeczności. Stąd stwierdzenia, iż to właśnie te korzyści warunkują wybór lokalizacji przedsiębiorstw”⁶². Główną determinantą dynamiki innowacyjnej w tych miejscach są produkty sfery badawczo-rozwojowej i ich zdolność implementacji.

⁶⁰ D. Maillat, S.-H. Bataini, *Competitivite des systemes territoriaux de production: le role du milieu*, Communication pour le XXXVIIIe Colloque annuel de l'ASRDLF, p. 8.

⁶¹ D. Maillat, S.-H. Bataini, *Competitivite des systemes territoriaux de production: le role du milieu*, Communication pour le XXXVIIIe Colloque annuel de l'ASRDLF, p. 8.

⁶² B. A. Despiney-Żochowska, *Rozwój i przyszłość regionów przygranicznych – próba interpretacji w ujęciu dystryktu neomarrowllowskiego*. Przykład Euroregionu „Nysa”, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce* nr 939, 2002, s. 239; Ilisio Manuel de Jesus, *Działalność przedsiębiorstwa w aspekcie przestrzennym*, [w:] *Ekonomiczne aspekty gospodarki przestrzennej*, pod redakcją T. M. Łaguny, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Olsztyn 2002, s. 87–94; A. Jewtuchowicz, *Rozwój miast, uprzemysłowienie i efekty zewnętrzne*, [w:] *Ekonomiczne aspekty funkcjonowania lokalnych układów osadniczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1987.

Ponadto szczególną rolę wśród czynników rozwoju zajmują również koszty transakcyjne. Badania te doprowadziły do wyodrębnienia się koncepcji *New industrial spaces*. Obecnie jednak wielu badaczy wskazuje, że korzyści aglomeracji przedsiębiorstw (związane z korzyściami zewnętrznymi) ustępują miejsca, w hierarchii determinantów konkurencyjności firm, korzyściom sieci.⁶³ Korzyści uzyskiwane dzięki sieciom należą do kategorii efektów synergicznych. M. Storper podkreślał, iż terytorium jest miejscem lokalizacji nierynkowych interakcji – konwencji, które skutecznie ułatwiają organizację życia społeczno-gospodarczego.⁶⁴

Problemami konkurencyjności przedsiębiorstw w ujęciu organizacji przemysłowo-przestrzennej lokalizacji zajmuje się również inny badacz amerykański M. Porter. Nie posługuje się on jednak pojęciem „terytorialny system produkcyjny”, a używa określenia *clusters* (w tłumaczeniu polskim: klastry).⁶⁵ F. Moulaert, F. Sekia określają jego koncepcję nazwą: *Spatial clusters of innovation*, wskazując, że jest bezpośrednio związana z *New industrial spaces*.⁶⁶ Jest także mocno osadzona na założeniach zawartych w teorii dystryktów przemysłowych (*Industrial district*)⁶⁷. W ostatnich latach, głównie za sprawą M. Portera, pojęcie *clusters* zyskało szeroki rozgłos.⁶⁸ Z punktu widzenia prac badaczy europejskich i amerykańskich, określenie *clusters* wydaje się być pomocne do zidentyfikowania różnic wynikających z zasadniczo odmiennej specyfiki i warunków powstawania terytorialnych systemów produkcyjnych na obu kontynentach. Terytorialne formy organizacji przemysłowej w Stanach Zjednoczonych (np.: Dolina Krzemowa, Pittsburgh, Phoenix) charakteryzują się zwykle mniejszym wpływem na ich powstawanie czynników związanych z historią i tradycją miejsca, natomiast większym zaangażowaniem infrastruktury rozwoju technologicznego (uczelni wyższych, instytucji wytwarzających innowacje itp.). Stąd bliższym określeniem od terytorialnego systemu produkcyjnego

⁶³ J. Gancarczyk, M. Gancarczyk, *Konkurencyjność skupisk przemysłu (clusters) – od korzyści zewnętrznych do korzyści sieci*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2002, nr 2–3, s. 75.

⁶⁴ M. Storper, *The Regional World: Territorial Development in a Global Economy*, The Guilford Press, New York 1997, p. 5–28.

⁶⁵ Pojęcie to tłumaczone jest w języku polskim jako terytorialny system produkcji, grono, skupisko oraz coraz częściej przenoszone jest bezpośrednio z języka angielskiego w formie oryginalnej (*clusters*) lub spolszczonej jako klastry.

⁶⁶ F. Moulaert, F. Sekia, *Territorial Innovation Models: A Critical Survey*, Debates and Surveys, „Regional Studies”, 2003, vol. 37.3, p. 295.

⁶⁷ P. Maskell, L. Kebir, *What Qualifies as a Cluster Theory?*, DRUID Working Paper no 05–09.

⁶⁸ M. Porter, *Porter o konkurencji*, PWE, Warszawa 2001, s. 266.

na gruncie amerykańskim są pojęcia *dystryktu technologicznego*⁶⁹, bądź *technopolu*, które stanowią specyficzną formę dystryktu przemysłowego.⁷⁰ Technopole powstają w sposób spontaniczny lub jako wynik polityki przemysłowej rządów.⁷¹ Badania amerykańskie wprowadziły do analizy systemów produkcyjnych metody tzw. regulacji pośredniej (*gouvernance*)⁷² i podkreślają duże znaczenie instytucji w ich rozwoju. Przedstawiciele współczesnego nurtu instytucjonalizmu traktują instytucje jako reguły lub zasady gry, które ograniczają działania jednostek. „Instytucje są wymyślonymi przez ludzi ograniczeniami, które strukturalizują ludzkie relacje. Składają się po pierwsze, z ograniczeń formalnych, np. reguł prawnych (...), po wtóre, z ograniczeń nieformalnych, czyli norm zachowania, konwencji, wzajemnie podzielanych zwyczajów i kodeksów etycznych.”⁷³ Według D. Northa wzajemne interakcje pomiędzy instytucjami a organizacjami gospodarczymi i przedsiębiorcami nadają nowy kształt i kierunek ewolucji gospodarki.⁷⁴

Pojęcie klastrów zyskało dużą popularność. Wykorzystywane jest na przykład w takich przypadkach, jak: klastry kapitału ludzkiego⁷⁵,

⁶⁹ T. Brenner, *Industrial districts: A typology from an evolutionary perspective*, Max-Planck-Institute for Research into Economic Systems Evolutionary Economics Unit, Kahlaische, D-07745 Jena, p. 12.

⁷⁰ Technopole – ośrodki sprzedaży techniki. Stanowią specyficzną formę dystryktu przemysłowego. Powstają w wyniku polityki przemysłowej rządu, jak ma to miejsce np.: w Japonii, Niemczech czy Francji, lub ich powstawanie jest mniej lub bardziej spontanicznym rezultatem transformacji systemów produkcyjnych, jak np.: w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej Dolina Krzemowa czy Orange County. Szerzej: G. Benko, *Geografia technopoli*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.

⁷¹ A. Jewtuchowicz, *Terytorium i lokalne systemy produkcyjne a globalizacja gospodarki*, [w:] *Gospodarka i polityka regionalna okresu transformacji*, pod redakcją W. Kosiedowskiego, Toruń 2001, s. 45.

⁷² Sposoby regulacji pośrednich zawierają się między czystymi mechanizmami rynkowymi a regulacją państwa utożsamianego z hierarchią. Szerzej: I. Pietrzyk (2000), *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, p. 53.

⁷³ T. G. Grosse, *Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2002, nr 1 (8), s. 40–41.

⁷⁴ W. Morawski, *Socjologia ekonomiczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, s. 58–59.

⁷⁵ Tworzenie się klastrów kapitału ludzkiego związane jest przede wszystkim z kapitałem kreatywnym, który ma tendencje do naturalnej koncentracji w przestrzeni. Tezę tę udowadnia szeroko R. Floryda wskazując, że firmy lokalizują się w miejscach, gdzie koncentrują się utalentowani, wartościowi ludzie, gdyż to oni są w znacznej mierze źródłem innowacji i rozwoju. Miejscami tymi są przede wszystkim duże jednostki miejskie, w szczególności metropolie. Autor podkreśla, że w obecnych czasach *clustering* kapitału ludzkiego jest ważniejszy od *clustering-u* przedsiębiorstw. R. E. Lucas, *On the mechanics of economic development*, University of Chicago, Chicago, February,

klastry wiedzy⁷⁶. Koncepcja ta cieszy się również szerokim zainteresowaniem ze strony władz publicznych, w szczególności w poszczególnych krajach Unii Europejskiej, jak również na szczeblu Komisji Europejskiej. Klastry wykorzystywane są jako narzędzie realizacji polityki rozwoju Unii i w tym kontekście należy zwrócić także szczególną uwagę na zmianę orientacji polityki rozwoju w Europie w kierunku celowego wzmacniania tzw. *Word Class Clusters*⁷⁷. Można zauważyć, że następuje próba łączenia i wykorzystania mocnych stron specyfiki europejskich lokalnych systemów produkcyjnych z koncepcją amerykańskich (technologicznych) środowisk przedsiębiorczości.

Bibliografia

- Abbott C., Barrett P., Ruddock L., Sexton M., *Hidden innovation in the construction and property sectors*, „RICS Research paper series”, 2007, vol. 7, no 20.
- Arocena J., *El desarrollo local. Aspectos teóricos. Condicionantes. Actores involucrados*, Decano de la Facultad de Ciencias Sociales y Comunicación de la Universidad Católica, exposición realizada en el seminario regional Globalización, desarrollo local y las cooperatives, Florida 1996, 27/28.
- Benko G., *Geografia technopolii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
- Boudeville J. R., *Amenagement du territoire et polarisation*, Editions M-Th. Genin, Paris 1972.
- Brenner T., *Industrial districts: A typology from an evolutionary perspective*, Max-Planck-Institute for Research into Economic Systems Evolutionary Economics Unit, Kahlaische, D-07745 Jena.
- Camagni R., *Introduction: from the local 'milieu' to innovation through cooperation networks*, in: Camagni R. (ed.) *Innovation Networks: Spatial Perspectives*, pp. 1–9. London 1991: Belhaven Press.

Jurnal of Monetary Economics, 1988, 22, s. 38; R. Florida, *The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, Basic Books, New York 2002, s. 221; A. Nowakowska, Z. Przygodzki, M. E. Sokołowicz, *Region w gospodarce opartej na wiedzy. Kapitał ludzki, innowacje, korporacje transnarodowe*, Wydawnictwo Naukowe Difin, Warszawa 2011, s. 47.

⁷⁶ Klastry wiedzy dotyczą aglomeracji różnych organizacji zorientowanych na produkcję, która zależna jest przede wszystkim od zasobów wiedzy. Cechują się w szczególności organizacyjną zdolnością do tworzenia innowacji, a nawet nowych gałęzi przemysłu. Ich trzon tworzą najczęściej takie organizacje jak: uczelnie, jednostki B+R, parki naukowo-technologiczne. H.-D. Evers, *Knowledge hubs and knowledge clusters: Designing a knowledge architecture for Development*, Department of Political and Cultural Change, Working Paper Series 27, Bonn 2008, pp. 9–10; R. Huggins, *The Evolution of Knowledge Clusters: Progress and Policy*, „Economic Development Quarterly” 2008, vol. 22, no. 4, pp. 277–289.

⁷⁷ White Paper on the Emerging of European World-Class (2010), Clusters Europa Inter Cluster.

- Charles L., *The creative city: a toolkit for urban innovators*, USA–UK 2008.
- Despiney-Żochowska B. A., *Rozwój i przyszłość regionów przygranicznych – próba interpretacji w ujęciu dystryktu neomarrowshallskiego. Przykład Euroregionu „Nysa”*, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Gospodarka lokalna w teorii i praktyce nr 939, 2002.
- Domański R., *Regionalny poziom gospodarki uczącej się*, „Zasopismo Geograficzne” 2000, LXXI, 3–4.
- Evers H.-D., *Knowledge hubs and knowledge clusters: Designing a knowledge architecture for Development*, Department of Political and Cultural Change, Working Paper Series 27, Bonn 2008.
- Huggins R., *The Evolution of Knowledge Clusters: Progress and Policy*, „Economic Development Quarterly” 2008, vol. 22, no 4.
- Florida R., *The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, Basic Books, New York 2002.
- Fromhold-Eisebith M., *Innovative Milieu and Social Capital – Complementar or Redundant Concepts of Collaboration – based Regional Development?*, „European Planning Studies”, 2004, vol. 12, Carfax Publishing.
- Gancarczyk J., Gancarczyk M., *Konkurencyjność skupisk przemysłu (clusters) – od korzyści zewnętrznych do korzyści sieci*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2002, nr 2–3.
- Gertler M. S., *Creative Cities: What Are They For, How Do They Work, and How Do We Built Them?* Canadian Policy Research Network, Ottawa 2004.
- Grosse T. G., *Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 2002, nr 1 (8).
- Grzeszczak J., *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*, „Prace Geograficzne” nr 173, PAN Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. St. Leszczyckiego, Wydawnictwo Continuo, Wrocław 1999, s. 57.
- Hidden Innovation. How innovation happens in six 'low innovation' sectors*, Research report: June 2007, NESTA (National Endowment for Science, Technology and the Arts).
- High Technology Industry and Innovative Environments: The European Experience*, (ed.) Aydalot P., Keeble D., Routledge, London/ New York 1988.
- Hsaini A., *Le depassement des economies d'agglomeration comme seules sources explicatives de l'efficacite des systemes de production territorializes*, Revue d'Economie Regionale et Urbaine 2000, n° 2
- Ilisio Manuel de Jesus, *Działalność przedsiębiorstwa w aspekcie przestrzennym*, [w:] *Ekonomiczne aspekty gospodarki przestrzennej*, pod redakcją T. M. Łaguny, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Olsztyn.
- Jewtuchowicz A., *Rozwój miast, uprzemysłowienie i efekty zewnętrzne*, [w:] *Ekonomiczne aspekty funkcjonowania lokalnych układów osadniczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1987.
- Jewtuchowicz A., *Środowisko przedsiębiorczości, innowacje a rozwój terytorialny*, Zakład Ekonomiki Regionalnej i Ochrony Środowiska Uniwersytetu Łódzkiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997.
- Jewtuchowicz A., *Rozwój, środowisko, sieci innowacyjne i lokalne systemy produkcyjne*, [w:] Matusiak K. B., Stawasz E., Jewtuchowicz A., *Zewnętrzne determinanty rozwoju innowacyjnych firm*, Katedra Ekonomii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001.
- Jewtuchowicz A., *Strategie przedsiębiorstw innowacyjnych – współpraca czy konkurencja?*, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej, Organizacja i Zarządzanie, 2001, nr 32.
- Jewtuchowicz A., *Terytorium i lokalne systemy produkcyjne a globalizacja gospodarki*, [w:] *Gospodarka i polityka regionalna okresu transformacji*, pod redakcją W. Kosiedowskiego, Toruń 2001.

- Jewtuchowicz A., *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005.
- Jewtuchowicz A. Pietrzyk I., *Rozwój terytorialny – Teoria a polska rzeczywistość. (Przykład regionu łódzkiego)*, [w:] *Zarządzanie rozwojem lokalnym i regionalnym w kontekście integracji europejskiej*, pod redakcją A. Klasika, KPZK PAN, Warszawa 2003.
- Julien P-A., *A Theory of local entrepreneurship in the knowledge economy*, Edward Elgar Publishing, UK 2007.
- Konkurencyjność podmiotów gospodarczych w procesie integracji i globalizacji*, s. 197 [za:] *Reseaux d'innovation et milieux innovateurs: un pari pour le developpement regional*, pod redakcją D. Maillat, M. Quevit, L. Senn, EDES Neuchatel 1993.
- Lucas R. E., *On the mechanics of economic development*, University of Chicago, Chicago 1988, February, *Jurnal of Monetary Economics*.
- Lyons D., *Embeddedness, milieu, and innovation among high-technology firms: a Richardson, Texas, case study*, *Environment and Planning A*, 2000, vol. 32.
- Mailat D., *Innovation and Territorial development*, [w:] Cappellin R., Nijkamp P., *Spatial Context of Technological Development*, Gower Publishing Company, Brookfield 1990, cyt. za: H. Godlewska, *Lokalizacja działalności gospodarczej. Wybrane zagadnienia*, Wyższa Szkoła Handlu i Finansów Międzynarodowych, Warszawa 2001.
- Maillat D., *From the industrial district to the innovative milieu: Contribution to an analysis of territorialized productive organizations*, IRER University of Neuchatel, working papers, no. 9606b, Neuchâtel 1997.
- Maillat D., *Globalizacja, terytorialne systemy produkcyjne i środowiska innowacyjne*, Rector's Lectures, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 2002.
- Maillat D., Bataini S.-H., *Competitivite des systemes territoriaux de production: le role du milieu*, Communication pour le XXXVIIIe Colloque annuel de l'ASRDLF.
- Maillat D., Grosjean N., *Globalization and territorial production systems*, [w:] *Innovation, networks, nad localities*, M.M. Fischer, L.Suarez-Villa, M. Steiner (editors), Springer 1999.
- Malmberg A., *Industrial geography: agglomeration and local milieu*, *Progress in Human Geography* 20,3, 1996, p. 394–397; D. Lyons, *Embeddedness, milieu, and innovation among high-technology firms: a Richardson, Texas 2000, case study*, *Environment and Planning A*, vol. 32.
- Markusen A., *Sticky places in slippery space: a typology of industrial districts*, *Economic Geography*, 1996, Volume 72, Issue 3.
- Marshall A., *Principles of Economics. An Introductory Volume*, Edit. 8. London 1920: The MacMillan Press.
- Maskell P., Kebir L., *What Qualifies as a Cluster Theory?*, DRUID Working Paper, 2001, no 05–09.
- Morawski W., *Socjologia ekonomiczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
- Moulaert F., Sekia F., *Territorial Innovation Models: A Critical Survey*, *Debates and Surveys, „Regional Studies”*, 2003, vol. 37.3.
- Nowakowska A., *Regionalny wymiar procesów innowacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011.
- Nowakowska A., Przygodzki Z., Sokołowicz M. E., *Region w gospodarce opartej na wiedzy. Kapitał ludzki, innowacje, korporacje transnarodowe*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2011.
- Ochojski A., Szczupak B., Zieliński T., *Regionalne środowisko przedsiębiorczości. Problematyka badawcza*, [w:] *Przedsiębiorczość i konkurencyjność a rozwój regionalny*, pod red. A. Klasika, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice 2006.

- Perrin J. C. (), *Dynamika Przemysłowa a rozwój lokalny. Bilans w kategoriach środowisk*, „Studia regionalne”, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 1995, nr 1.
- Pietrzyk I., *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Porter M., *Porter o konkurencji*, Wydawnictwo Naukowe PWE, Warszawa 2001.
- Reich R. B., *Praca narodów. Przygotowanie do kapitalizmu XXI wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1996.
- Sikorski Cz., *Ludzie nowej organizacji. Wzory kultury organizacyjnej wysokiej tolerancji niepewności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1998.
- Sokołowicz M., *Region wobec procesów globalizacji – terytorializacja przedsiębiorstw międzynarodowych (na przykładzie regionu łódzkiego)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008.
- Storper M., *The regional world. The territorial development in global economy*, Guilford Press 1997.
- Strategie badawcze i innowacyjne na rzecz inteligentnej specjalizacji*, Polityka spójności na lata 2014–2020, Komisja Europejska.
- Törnqvist G., *Creativity and the renewal of regional life*, [w:] *Creativity and Context* [red.] Buttner A., *Lund Studies in Geography. B. Human Geography*, 1983, nr 50.
- White Paper on the Emerging of European World-Class, 2010.

INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP MILIEU IN THE CONTEXT OF THE PROCESSES OF ORGANIZATION AND REGULATION OF IN THE REGION

Abstract

The notion of the ‘entrepreneurship milieu’ as an environment for the economic and social activity of units has been being used by regional economists for a long time in the analyses and explanation of development processes. Most of theoretical concepts related to formulating the clarification of rules and processes of regions’ development uses in their logic the concept of milieu in its different variations. In recent years, this point of view also began to appear in the activity of institutions responsible for development policy at international, national and regional levels. In a pragmatic approach, the aim of this paper is to identify basic relationships between main factors determining the entrepreneurship milieu, as well as to identify the scope and forms of influence of this milieu on the local development processes. This paper has the analytical and cognitive nature. A direct inspiration for the author’s interests and for the logic of considerations used in this paper is the knowledge that Master (Professor Aleksandra Jewtuchowicz) instilled in the student.